

כלי הנשק שהפך למילה גסה

כיצד הפסיק השורש זי'ן לציין כלי מלחמה והפך לקללה

חימוש, תחמושת, כלי זין

השורש של המילים "חימוש" ו"תחמושת" נמצא במילה נדירה במקרא "חמוש": "וְחַמְשֵׁים עָלוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאָרֶץ מִצְרַיִם" (שמות יג, יח); "וַיַּעֲבְרוּ בְנֵי רְאוּבֵן וּבְנֵי גָד וַחֲצִי שִׁבְט הַמְנַשֶּׁה חֲמִשִּׁים לִפְנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל" (יהושע ד, יב). המקביל של השורש הזה בלשון חז"ל הוא זי". וכך מפרש המדרש את הפסוק מספר שמות: "וחמושים עלו בני ישראל שעלו מזוינין" (שמות רבה, פרשת בשלח כ, ט). מדובר אפוא במילים נרדפות. בלשון חז"ל אנחנו מוצאים "זין" במשמעות של חימוש ו"כלי זין" במשמעות של כלי נשק. בתוספתא, מסכת עבודה זרה, פרק ב, הלכה ד כתוב: "אין מוכרין להן לא זין ולא כלי זין ואין משחזין להן את הזין ואין מוכרין להן את הסדן".

השורש חמ"ש אינו מצוי בלשון חז"ל, אבל היה חביב על הפייטנים לא רק בהקשר של לימוד ושל חוכמה, אלא גם בהקשר הצבאי. בפיוט מהמאה ה-11 "יוצרות לסוכות" מאת יוסף בן אביתר כתוב: "חמושים בעלותם ביום קרב". גם אצל סופרי ההשכלה שימשה המילה בהקשר הצבאי. בחיבור "מציאת הארץ החדשה" (1807) כתב משה מנדלסון: "גיבורי חמושים לקראתם

מלחמה". ב-1862 כותב מנדלי מוכר ספרים בתרגום של "תולדות הטבע א" מגרמנית: "חמושים בכלי נשק".

בעוד שדרכה של המילה "חמוש" הייתה סלולה ישירות מהמקרא, הרי דרכן של שאר המילים מהשורש הזה לא הייתה קלה כלל. הראשונה הייתה המילה "תחמושת" שהופיעה לראשונה ב-10.12.1928 בידיעה בעיתון "דבר" על "תחמושת של ספינה". רק בשנות ה-30 של המאה הקודמת החלה המילה לתפוס אט-אט אחיזה, ומלחמת העולם השנייה העניקה לה את מלוא התנופה.

דרכה של המילה "חימוש" הייתה קשה עוד יותר. בשנות ה-40 של המאה ה-20 היא שימשה בעיקר שם פעולה, כמו בצירופים "חימוש הגייסות", ולא שימשה שם עצם כללי כמו בביטוי "חיל חימוש". כך אנו קוראים בעיתונות של התקופה על "פירוק זין" ולא על "פירוק חימוש" או "פירוק נשק".

השימוש ב"חימוש" במשמעות של שם עצם החל בהגנה. ב-1941 הוקמה מחלקת החימוש (מח"ש), ואז גם הופיע לראשונה ה"חמש". אולם עדיין המילה בוששה לחדור במלוא עוצמתה. עם הקמת צה"ל ב-1948 נקראה המחלקה שעסקה בתחום הזה בשם "חיל הטכנאים", ורק ב-1951 הוחלף שמה

כבר במאי 1892 אנחנו קוראים על "מוקש רגל" ועל "מוקש לרגל", דהיינו המילה "מוקש" משמשת שם במשמעותה העכשווית

ד"ר אשר שפיר
בלשן, עורך ומתרגם. מתמחה בלשון
העברית ובסוציולוגיה של הלשון. חיבר
את מדריך העריכה "ניסוח בעברית"

למרות הכול, הצורה "מזוין" עדיין מפרפרת, למשל בצירוף "בטון מזוין" ואף "כוחות מזוינים", בייחוד כשמדובר בארצות ערב או בארצות עוינות. וכך אנו קוראים ב"הארץ" ב-2.3.2014 על "כוחות מזוינים" ליד "כוחות חמושים".

מוקש

המילה "מוקש" נמצאת במקרא פעמים רבות במשמעות של מלכודת, של פיתוי ושל מכשול, למשל: **"וְהָיָה לְמִקְדָּשׁ וּלְאָבֶן נֶגֶף וּלְצוּר מְכֻשׁוֹל לְשָׂנֵי בְּתֵי יִשְׂרָאֵל, לִפְחַ וּלְמוֹקֵשׁ לְיֹשֵׁב יְרוּשָׁלַם"** (ישעיה ח, יד). רד"ק מסביר את המילה כך: **"הוא מעניין פח ומוקש, כלומר שישים בהם פח ללכדם"**.

יש מקומות במקרא שבהם המוקש מפורש "אויב", וזה הדבר הקרוב ביותר לשימוש צבאי. שורש המילה הוא יק"ש במשמעות של "להניח מלכודת" ובמשקל כמו מוֹעֵד מהשורש יע"ד ומוקֵד מהשורש יק"ד. המילה אינה מצויה בלשון חז"ל, חוץ מבמעט טקסטים ארץ ישראליים, כמו תלמוד ירושלמי ומדרשי אגדה, אבל לא בטקסטים בבליים. בפיט המילה נפוצה מאוד וכך בספרות החדשה. כבר המשכילים הרבו להשתמש בה. הראשון היה מנחם מנדלסון בחיבורו "קהלת מוסר" מ-1755. גם הסופרים של תקופת התחייה - ממנדלי מוכר ספרים ועד ביאליק - הרבו להשתמש במילה.

היא נכנסה לעיתונות העברית כבר בימיה הראשונים באמצע המאה ה-19. בפעם הראשונה שבה היא הופיעה בעיתון עברי במשמעות הצבאית הייתה במרס 1892 בצירוף "מוקש דינמיט". הידיעה היא מפריז על "מוקש דינמיט שהתפוצץ בביתו של הקטגור הראשי" (הצפירה, 29 במרס 1892), ונראה שהכוונה היא לפצצה או לרימון יד. הנה אנחנו רואים שהמילה "מוקש" שימשה גם במשמעות של פצצה, והמילה "פצצה" שימשה גם במשמעות של מוקש. עם זאת כבר במאי 1892 אנחנו קוראים על "מוקש רגל" ועל "מוקש לרגל", דהיינו המילה "מוקש" משמשת שם במשמעותה העכשווית.

למילים "מוקש" ו"פצצה" היו אפוא שתי משמעויות זהות: פצצה הייתה גם מוקש (במובנו היום), ומוקש היה פצצה (במובנה היום). הכפילות הזאת נמשכה עד ששתי המילים נפרדו סופית לפי משמעויותיהן כיום. התהליך הושלם לקראת פרוץ מלחמת העולם השנייה, ולכן יכול היה טורסיני לכתוב ב-1941 ש"היום מבדילים בין פצצה למוקש".

ל"חיל החימוש". הצורה האחרונה - "התחמש" - הצליחה לחדור לעברית המודרנית רק בשלהי שנות ה-70 של המאה ה-20, אף שהמילה נמצאת בפיזטים כבר מהמאה ה-11 במשמעות של "הזדרז". בעברית החדשה העדיפו את השורש זי"ן על השורש חמ"ש. יותר מ-2,000 שנה שימשו המילים הנגזרות מהשורש הזה לכל ענייני הנשק והחימוש: זין, מזוין, מזדיין ועוד. במאה ה-20 החלה המילה "זין" לציין את איבר המין הזכרי. זה הגיע לעברית מהיידיש של החסידים במזרח אירופה במאה ה-19, שבה שימשה המילה "זנב" בתפקיד כפול של זנב ושל איבר המין. הייתה לה גם משמעות של טיפס או מטומטם. כדי לכתוב בלשון נקייה היו מקצרים את המילה ל-ז', וכך הפך שם האות השביעית באלף-בית העברי לכינוי הכמעט יחיד כיום לאיבר המין של הזכר, וממנו הסתעפו הזיון, המזדיין ושאר המילים.

משנות ה-60 של המאה הקודמת, לאחר עשרות שנות דר-קיום בין שתי המשמעויות, זכתה המשמעות הגסה של זי"ן לבכורה, והיא דחקה לקרן זוית את כל המשמעויות האחרות של השורש. כך קרה שכל נגזרותיו וצורותיו של השורש זי"ן הפכו למילים גסות, וכך גם ביטויים וניבים הנגזרים ממנו, כמו הניב היפה "להזדיין בסבלנות" שהוחלף ב"להתאזר בסבלנות". למרבה האירוניה הפועל להתאזר נגזר מהשורש אז"ר, והוא קרוב בהרבה לאזור החלציים מאשר המילה שנדחתה. על יופיה של המילה שלמעשה ויתרנו עליה יעיד המדרש הבא: "אמר רבי שמעון בר יוחאי: זין נתן הקב"ה לישראל בסיני, ושם המפורש כתוב עליו" (במדבר רבה, נשא, יב, ג). יש לציין בעניין הזה שבמשפט "אישה כלי זיינה עליה" מהתלמוד הבבלי (מסכת עבודה זרה, דף כה, עמ' ב) -

אין הכוונה לכלי נשק אלא לאישה המזינה את העולם. אולם יש בין המפרשים החדשים הטוענים שהכוונה היא לתכונותיה המיניות של האישה. מדהים להיווכח כיצד המילה הזאת - שהייתה אחת היפות בלשון העברית וציינה נוסף על שם האות (שכנראה לא היה שמה המקורי בימי בית ראשון

ולפניו) גם כינוי לקב"ה המזין את העולם - "הידרדרה מוסרית" במחצית השנייה של המאה ה-20 הרבה יותר ממילים "גסות" אחרות. ב-1.12.1978 הופיע בעיתון "דבר" מאמר של חיים איזק במדורו "מילים מילים" בשם "לאן נעלם 'מרוץ הזיון'?" הוא מכנה את דחיית המשמעות המקורית של זי"ן "כפייה קונפורמיסטית" ומביא דוגמאות נוספות: דפק, בית כיסא ועוד. אפשר להוסיף לרשימה את הפועל היפה "גמר". איזק מספר שיצחק נבון סיפר לו כי כשהיה מזכירו של בן-גוריון פנה אליו "הזקן" בשאלה מדוע לא ראוי להשתמש במילה "הזדיינות" שהוא השתמש באחד הנאומים, ונהגו העיר לו שאין זה ראוי לומר את המילה הזאת בנאום. סיפור אחר הוא מביא על זלמן שז"ר, שכאשר שימש נשיא המדינה נהג לחתום את שמו הפרטי באות הראשונה בלבד: ז'. העירו לו עוזריו שאין זה ראוי להשתמש באות הזאת. הוא התקשה להשלים עם העצה.

על אף הספדו של איזק את ה"זין" המשיכה המילה עוד לפרפר בעיתונים במשך שנים אחדות. כך אנו קוראים ב"דבר" ב-8.8.1980 על "הקצב וההיקף של הזדיינות צבאות ערב". אולם אלה היו פרפורי הגסיסה של השימוש במילה במשמעותה המקורית: חימוש ונשק.

המילה "מוקש" נמצאת במקרא פעמים רבות במשמעות של מלכודת, של פיתוי ושל מכשול